

*Марина Скрипник,
кандидат педагогічних наук,
доцент*

ОСВІТНІЙ ЦЕНТР РОЗВИТКУ. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Поняттійний вимір дослідження: А) «капітал» (загальне поняття) – «соціальний капітал» (особливе) – «соціальний капітал у шкільному середовищі» (одиночне); Б) освітні центри розвитку (хаби).

У розумінні загального поняття «капітал» (що має давню історію використання та багато підходів до його визначення) ґрунтуємося на розумінні його змісту як блага, використання якого дозволяє збільшити майбутні блага. Особливе поняття «соціальний капітал» (що вперше виникло сто років тому в педагогіці та науках про освіту, які стали розвиватися і реформуватися в США) на початку характеризувало первинну соціалізацію в сім'ї, серед сусідів, в школі, за якої люди стають ближче один до одного. Зокрема Л.Дж. Ханіфаном у 1916 р. це поняття було вперше використано для опису громадянських осередків сільської освіти [19]. На відміну від людського капіталу, який впливає на індивідуальну продуктивність праці, соціальний капітал має вплив на колективну продуктивність [3]. За Р. Натаєм, соціальний капітал – це соціальні мережі, мережі співпраці, соціальні норми й довіра, що складаються в рамках спільноти за інтересами, здатні передаватися з однієї ситуації в іншу і приносити колективне благо [6]. Нового вивчення «соціального капіталу» та його ролі в сучасних соціальних та економічних процесах надали у 1970-ті рр. француз П. Бурдьє та американець Дж. Коулмен. П. Бурдьє встановив зв'язок між різними формами капіталу, називаючи при цьому соціальний капітал фактором, що конструює і диференціює поведінку людей. Згідно з визначенням П. Бурдьє, соціальний капітал – це сукупність фактичних і потенційних ресурсів, що пов'язані наявністю надійних соціальних мереж або менш інституційних відносин на основі спільного знайомства та визнання [2]. П. Бурдьє вважав,

що соціальний капітал створюється на основі соціальних зобов'язань і взаємин. На його думку, члени певної соціальної групи мають власний капітал, з якого їм дозволено брати кредити [2]. Під кредитами він пропонував розуміти не фінансові запозичення, а сприяння, допомогу і вплив. Тому соціальний капітал він уважав продуктом діяльності колективу з чітко встановленою часткою відповідальності між його членами. Дж. Коулмен досліджував соціальний капітал, спираючись на теорію раціонального вибору. За його визначенням, соціальний капітал є особливою формою відносин, що виникають за фактом періодично повторюваного персоніфікованого впливу між економічними суб'єктами та супроводжуються накопиченням двосторонніх очікувань і зобов'язань [18, с. 138]. Він уважав соціальний капітал суспільним благом, який створюється раціональним індивідом задля досягнення власної мети. Даний процес, на його думку, є неможливим без соціального договору, який ґрунтується на соціальних нормах та певною мірою на довірі. Як зазначає Дж. Коулмен, ідея соціального капіталу виникає у зв'язку з тим, що форми солідарності, які отримані під час первинної соціалізації, можуть руйнуватися в сучасному суспільстві. Френсіс Фукуяма так визначає соціальний капітал – це «певний набір неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени групи, що дає їм змогу співпрацювати один з одним» [14]. Додаймо до цих позицій ідеї соціального конструктивізму про шляхи створення людьми соціальних феноменів, які інституціоналізуються і перетворюються в традиції. Соціальне конструювання реальності йде постійно, це динамічний процес; реальність перевідтворюється людьми під впливом її інтерпретації та знань про неї [11]. Отже, одиничне поняття *«соціальний капітал у шкільному середовищі»* пов'язаний із наявністю надійних соціальних мереж, інституційних відносин, які сформували сукупність неформальних цінностей або норм, що дотримуються суб'єкти освітнього процесу для: (А) рівності та поліпшення викладання і навчання; (Б) відповідальності педагогічних працівників за якість навчання усіх учнів і позитивного ставлення до них; (В) відкритості,

підтримки ініціативи для інформування практики та обміну ідеями та стратегіями; (Г) гнучкості, адаптивності, інноваційності; (Д) вивчення досвіду й відзначення успіхів, уміння ділитися успіхом з іншими.

Б) Слово «хаб» (hub) має англійське походження, означає «центр, вузол». Автор відстоює українськомовний центризм в освітній термінології, отож у статті будемо використовувати поняття «освітні центри» як поліфункціональні центри переважно навчальної спрямованості, де кожен охочий може отримати різні послуги за встановлену плату або безкоштовно. В таких освітніх центрах проводяться різноманітні культурні заходи, зустрічі, читаються лекції з різних галузей науки й життя, долучаються молоді фахівці до отримання досвіду тощо. У центрі можуть бути розташовані освітні курси всілякої спрямованості (мовні, художні, математичні та інші) [10].

Освітній центр може виконувати і функцію спільного офісу, де можна орендувати робоче місце (стіл і крісло) з набором необхідних для кожного офісного працівника речей (часто вживано як коворкінг¹). В цілому, поняття освітнього центру та спільного офісу тісно взаємопов'язані, вони доповнюють один одного, перегукуються основними функціями та віковими категоріями відвідувачів (переважно студенти та молодь). Головне завдання обох закладів: підштовхнути людей до спілкування і саморозвитку, забезпечити найбільш комфортні умови для цього процесу.

У контексті урбаністики (діяльність, яка спрямована на оптимізацію простору населених пунктів через процес від стратегування до локальних реалізацій найкращих ідей і практик, що ведуть до комфортного та гармонійного життя в громаді [12]) освітній центр та спільний офіс є третім місцем (англ. *the third place*) – частина міського простору, яка не пов'язана з будинком («перше місце») або з роботою («друге місце») [12].

¹ Слово «коворкінг» (*coworking / coworking*) перекладається з англійської мови як «спільно працюють». Коворкінг – це простір, обладнаний усім необхідним для повноцінної роботи, здається в оренду одній людині чи групі людей на певний термін. Даний період варіюється від кількох годин до кількох місяців.

Поняття «третє місце» вперше було викладено в книзі американського соціолога Рея Ольденбурга «Третє місце [21]». За словами Ольденбурга, третє місце відіграє важливу роль у розвитку громадянського суспільства та демократії. У книзі «Третє Місце» названі вісім основних, універсальних характеристик «третього місця»: нейтральний простір. Відвідування таких місць є добровільним і вільним і не залежить від економічних, політичних, соціальних або будь-яких інших чинників; простір, який «зрівнює». Для відвідувачів третього місця соціальний або економічний статус один одного не має значення, цінуються особистісні якості, а не життєвий успіх; бесіда – основна діяльність. Мета цього місця – задовольнити потребу в неформальному спілкуванні. Тут інтуїтивно дотримуються основних правил розмови [22] (зберігати мовчання певний час; говорити те, що думаєш, але намагатися не образити почуття співрозмовника; уникати тем, які нецікаві назагал; намагатися говорити не про себе, а про присутніх; уникати повчань; говорити тихо, але так, щоб інші могли почути); доступність. Третє місце знаходиться близько, в кілька кроків від будинку або робіт; завсідники. У третіх місць є свої постійні клієнти. Саме вони створюють особливу атмосферу конкретного місця, надають йому характер; непомітність. Третє місце не можна назвати модними. В основному вони виглядають просто і непоказно; настрої – грайливий, панує радість і схвалення. На відміну від ворожості, тривоги, що панує поза цього місця; дім на відстані від дому. За атмосферою і психологічним комфортом третє місце схоже на перше – власний дім.

За формою освітній центр і спільний офіс стає предметом дослідження в архітектурі. Так саме поняття «спільний офіс» (коворкінг) з'явилося у 2005 р., коли група американських вільнонайманих працівників (фрилансер (англ. *freelancer* — «вільний митець») — вільнонайманець, який сам шукає собі проекти, може одночасно працювати на кілька фірм) на чолі з програмістом Бредом Ньюберг орендувала офіс і, таким чином, заснувала нову схему організації робочих місць. До 2007 р. поняття «коворкінг»

закріпилося в англійській мові, а у 2009 р. вийшла перша книга про коворкінг - «I'm Outta Here: how co-working is making the office obsolete» (автор Дрю Джонс).

Слід визнати: освітній центр і спільний офіс як просторова організація актуалізується контексті дослідження міської архітектури, але з позиції практики проявлення соціального капіталу у шкільному середовищі ще не стало предметом окремого вивчення.

Про актуальність проблеми соціального капіталу в шкільному середовищі або про взаємну довіру й взаємодопомогу як ефективні фактори, що впливають на успішність учнів свідчать розвідки з проблеми доказової освіти, зокрема синтез результатів понад 50 000 досліджень за 15 років, представлений у праці Джона Хетті [20]. Згідно з висновками Хетті, видиме навчання відбувається, коли вчителі бачать навчання очима учнів і допомагають їм стати власними вчителями. Хетті виявив десять найбільш ефективних факторів, що впливають на успішність учнів: 1) оцінка учнів за самозвітом ($d = 1,44$); 2) формувальне оцінювання ($d = 0,9$); 3) ясність вчителя ($d = 0,75$); 4) взаємне навчання ($d = 0,74$); 5) зворотний зв'язок ($d = 0,73$); 6) відносини учитель-учень ($d = 0,72$); 7) метакогнітивні стратегії ($d = 0,69$); 8) самостійна вербалізація / опитування ($d = 0,64$); 9) професійний розвиток вчителя ($d = 0,62$); 10) навчання розв'язувати проблеми ($d = 0,61$).

Ще один маркер актуальності зазначеного типу досліджень – створення вітчизняних спеціалізованих дослідницьких центрів з якості освіти, зокрема якості закладу загальної середньої освіти. Для розбудови внутрішньої системи забезпечення якості освітньої діяльності та якості освіти у методичних рекомендаціях, підготовлених у рамках проекту «Розроблення системи забезпечення якості для шкільної освіти» за підтримки проекту «Експертна підтримка врядування та економічного розвитку» (EDGE) [1], окреслено напрями самооцінювання якості освітньої діяльності: освітнє середовище закладу освіти; система оцінювання здобувачів освіти; оцінювання педагогічної діяльності педагогічних працівників; управлінські

процеси закладу освіти. Означені напрями формують соціальний капітал у шкільному середовищі.

Тенденція такого системного осмислення соціального капіталу пропоновано в створенні соціальної мережі шкіл для функціонування системи оцінювання якості роботи вчителя як інструменту обміну досвідом і професійного самовдосконалення вчителів [7]. У праці «Потенціал оцінювання компетентнісних показників якості роботи учителя на основі технологій соціальної мережі шкіл» дослідник С. Раков, відстоюючи ідеї соціального конструктивізму, акцентує увагу на сучасних уявленнях про ефективне навчання, що ґрунтуються на ідеї ефективного навчального середовища, яке включає учнів, учителів, батьків, управлінців у єдиний соціум, сфокусований на отриманні якісної освіти (набуття ключових компетентностей 21-го століття) і який не обмежується класом, школою, регіоном і навіть країною. Автор пропонує інструментом створення такого середовища обрати соціальну мережу навчальних закладів, яку за аналогією із всесвітньою соціальною мережею, називає SchoolFB.

Дослідник підкреслює не лише важливі технічні аспекти реалізації SchoolFB, а її функціональність, що містить «функції складових електронного врядування:

Забезпечення прозорості та підзвітності діяльності навчальних закладів: відкриті дані про стан освіти у ЗНЗ за абсолютними й відносними показниками на тлі навчального округу, району, області, що ґрунтуються на даних про кожного учня, учителя, клас і на більш високих рівнях отримуються автоматично в результаті агрегації відповідних деперсоніфікованих даних:

- Умови освіти: кадрове, матеріальне і ресурсне забезпечення навчального процесу.
- Результати освіти: результати ЗНО і моніторингових досліджень.
- Забезпечення комунікацій між усіма учасниками освітнього процесу і всіма сторонами, зацікавленими в якості освіти.

- Забезпечення якості навчального процесу:

ІКУ1: оцінка ефективності учителя на основі оцінки індивідуального прогресу (доданої освітньої вартості) кожного учня за результатами стандартизованих тестувань на початку і наприкінці кожного підзвітного періоду навчання.

ІКУ2: оцінка якості навчального середовища класу на основі анкетування учнів (у розрізі предметів (учителів)).

ІКУ3: оцінка фахової підготовки (предметної та методичної) учителя на основі експертизи відеозаписів уроків учителя колегами, на основі відповідних анкет.

- Обмін досвідом і створення депозитарію освітніх ресурсів (відеозаписів уроків з авторськими анотаціями та експертизами колег).
- База актуальних даних для ліцензування ЗНЗ і сертифікації вчителів» [7, 68].

Про діалог між науковцями, бізнесом та урядовцями як України так і країн-партнерів, формування базису до колективного створення різних інновацій з урахуванням потенціалу технологій, техніки, знань й компетенцій міркують дослідники Н. Краус, К. Краус, О. Криворучко в статті «Освітні інноваційні хаби: теоретичний контент та позитивні очікування їх функціонування» [4].

Про соціальний капітал школи в закордонних дослідженнях. До тепер у вітчизняній психолого-педагогічній науці поняття соціального капіталу школи не стало предметом окремого дослідження. На противагу закордонним розвідкам. Зокрема, у праці Cheri Hoff Minckler [24] досліджено модель, що ґрунтується на аналізі літератури й напрацюваннях у сфері теорії соціального капіталу. Ця модель визначає: (1) атрибути середовища, в якому соціальний капітал вчителя може проростати та процвітати, (2) вимірювання соціального капіталу вчителя, (3) результати соціального капіталу вчителя та (4) роль керівництва у розвитку соціального капіталу педагога. У дослідженні John Wenk [23] автор перевіряє гіпотезу про те, що позакласні

заходи здатні досягти рівного соціального капіталу, наявність цього соціального капіталу поряд з учительським соціальним капіталом і надійними інформаційними мережами передбачає шкільний рівень норм і санкцій (безпеки), які, своєю чергою, є сильним фактором, що визначають рівень випуску. Окрім того демографічний аналіз показав, що малокомплектні школи, як правило, більш успішні у формуванні соціального капіталу своїх учнів та вчителів, а також те, що соціальний капітал виявляється більш значущим фактором, який визначає рівень випуску в школі. Метою дослідження MayBelle N. Trahan [17] було вивчення соціального капіталу з позиції відносин студент – викладач з акцентом на їх вплив на самоефективність студента. Відсутність позитивних стосунків між викладачем і студентами може привести до того, що студенти будуть пригнічені та зацьковані. Це може створити труднощі для розвитку самоефективності як ознаки потенційного академічного та соціального зростання.

Значущі проблеми й виклики, які перешкоджають формуванню соціального капіталу у вітчизняному шкільному середовищі. Проблеми та виклики, які розв'язуються (які ми розуміємо і знаємо як вирішувати): а) соціально-психологічний клімат – притаманний певному колективу стійкий психічний настрій, який здійснює значний вплив на взаємини людей, їх ставлення до праці та навколишнього середовища (Л.Карамушка) [13]; б) комунікативні технології для створення соціального капіталу в шкільному середовищі: потреби в інформації; власні комунікаційні потреби учасників освітнього процесу, а також потреба в ефективному зворотному зв'язку.

Складні проблеми та виклики (які ми розуміємо, але їхнього вирішення ще не знаємо): а) відсутність практичних психологів у частині закладів освіти; б) несформованість у частини керівників закладів освіти мотивації до вирішення означеної проблематики; в) неготовність частини керівників до впровадження у педагогічній та управлінській діяльності надійних соціальних мереж, інституційних відносин, які формують сукупність

неформальних цінностей або норм. Небезпечні проблеми й виклики (які є складними не тільки у плані вирішення, а й навіть у частині свого формулювання): а) балансування професійного розвитку та професійного вигорання (запобігання ситуацій, коли педагоги в процесі професійної діяльності реалізують діяльність на такому рівні напруги сил, коли переживання повноти самореалізації гаситься втомою і виснаженням); б) співвідношення цінностей особистості із цінностями групи; в) підтримання релевантності професійної діяльності (міра відповідності отриманого результату у процесі професійної діяльності бажаному суб'єктивному рівню педагога).

Вагомі зрушення в управлінні Нової української школи для продуктивного розв'язання проблеми соціального капіталу в шкільному середовищі. Часовий горизонт для впровадження 1 рік і менше: а) створення діагностичного інструментарію для дослідження соціального капіталу; б) застосування в управлінській діяльності надійних соціальних мереж, інституційних відносин, які формують сукупність неформальних цінностей або норм. Часовий горизонт для впровадження 2-3 роки: необхідність взаємодії основних суб'єктів освітньої спільноти за лініями: освіта – педагогічні працівники; освіта – батьки; освіта – громадські об'єднання; освіта – бізнес; освіта – влада. Цікавий і корисний висновок дослідника Олега Гірмана щодо особливостей взаємодії суб'єктів для регіонального розвитку [3]. Автор виходить із концепції «Good Governance» («належного врядування»), основні положення якої тісно пов'язані з накопиченням соціального капіталу. Пропоновано п'ять основних способів практичної реалізації концепції належного врядування на регіональному рівні, а саме: консультування, інформування, спільне ухвалення рішень, підтримка регіональних ініціатив, спільна діяльність. Важливий висновок дослідника: дві основні категорії, що об'єднують дані способи, є кооперація і партнерство. Ґрунтуючись на цьому, вважаємо, що ці категорії є не лише основою регіонального розвитку, а й фундаментом формування соціального

капіталу в шкільному середовищі, бо об'єднують усіх суб'єктів освітнього процесу (педагогічних працівників, батьків, громадські об'єднання, бізнес, владу) (Табл.1).

Таблиця 1

Внесок кожного із суб'єктів партнерства в соціальний капітал шкільного середовища

Суб'єкт	Напрями діяльності	Результати
Педагогічні працівники	Освітнє середовище закладу освіти. Система оцінювання здобувачів освіти. Оцінювання педагогічної діяльності педагогічних працівників. Управлінські процеси закладу освіти [1].	Наявність надійних соціальних мереж, інституційних відносин, які формують сукупність неформальних цінностей або норм, що дотримуються суб'єкти освітнього процесу.
Батьки	Батьківські громадські організації; моніторинг бюджетних коштів школи; влаштовувати збори та збирати комітети, аби допомагати роботі адміністрації школи; спільно обирати освітню програму, відповідно до можливостей та статуту школи; планувати індивідуальне навчання	Бути в курсі та вчасно дізнаватися новини школи, актуальні умови навчання та всі правила закладу; знати про успіхи дитини, мати доступ до її оцінок та результатів; мати можливість відвідати школу, класи, спортзалу, їдальню, аби розуміти, як та в яких умовах проходить навчання; звертатися до адміністрації в разі потреби; впливати та спільно з учителем

	<p>дитини разом з учителем; слідкувати за виконанням домашнього завдання та брати участь в спільних сімейних уроках/заняттях з дітьми; влаштовувати індивідуальні зустрічі з учителем, дирекцією, аби розв'язати конфлікти чи вплинути на успіхи дитини.</p>	<p>розробляти індивідуальну програму розвитку своєї дитини (Закон «Про освіту», ст. 55)</p>
<p>Громадські об'єднання</p>	<p>Піклувальна рада</p>	<p>Задоволення освітніх потреб учнівського та педагогічного колективів, залучення широкої громадськості до розв'язання проблем навчання та виховання; безкоштовний транспорт для перевезення школярів на заходи; допомога щодо зміцнення матеріально-технічної бази ЗЗСО. Участь учнів та вчителів у:</p> <ul style="list-style-type: none"> – заходах, ініційованих установами та громадськими організаціями; – екскурсіях на підприємства; – конкурсах соціальних та екологічних проєктів; – змаганнях, конкурсах.

Бізнес	Шкільне підприємство: шкільна фірма [15].	Навчальна діяльність учнів із виробництва та реалізації товарів чи послуг
Влада	Нормативна база. Інфраструктура. Захист і охорона.	<ul style="list-style-type: none"> – Робота на результат; – прозорість, відкритість і підзвітність; – оперативність та своєчасність інформування суспільства; – актуальність, доречність і правдивість інформації; – доступність і зрозумілість викладення; – об'єктивність і толерантність до всіх думок і точок зору [4].

Приклади проектів освітніх центрів розвитку як практики проявлення соціального капіталу:

- сучасний «освітній англomовний хаб, який може відвідувати будь-який школяр, вчитель і взагалі – кожен житель міста. Мова не про нові курси або класах, а про дозвілля, клубне спілкування і, комфортне місце, куди хочеться повертатися. Школярі можуть брати участь в іграх, театральних постановках, змаганнях, вікторинах, спілкуватися через інтернет з однолітками з інших країн, працювати в бібліотеці або лабораторії, робити власні проєкти, дивитися фільми, слухати відео, відвідувати VR- екскурсії – і все це англійською мовою» (автор проєкту вчителька англійської мови Смілянської школи № 3 Наталія Голоднюк [16]);

- Освіторія Хаб [8];
- Освітній хаб міста Києва [9].

Отже, чи йдеться про те, що поява освітніх центрів та офісів як практика проявлення соціального капіталу змінить українську школу? Мова

йде про набагато більше: про те, як концепти Нової української школи потребують істотного інтелектуального опрацювання й практичного втілення у соціальних мережах, інституційних відносинах для формування сукупності неформальних цінностей або норм, що дотримуються суб'єкти освітнього процесу для реалізації найбільш ефективних факторів, що впливають на успішність учнів.

Література

1. Бобровський М.В., Горбачов С.І., Заплотинська О.О. Рекомендації до побудови внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладі загальної середньої освіти. Київ, Державна служба якості освіти. 2019. 240 с.
2. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье. М. : Socio-Logos, 1993. 336 с.
3. Гірман О. С. Соціальний капітал як чинник управління регіональним розвитком: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальністю 25.00.02 – механізми державного управління / О. С. Гірман. Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2018. 235 с.
4. Краус Н. М., Краус К. М., Криворучко О. С. Освітні інноваційні хаби: теоретичний контент та позитивні очікування їх функціонування. - <http://dspace.uccu.org.ua/bitstream/123456789/5943/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BF%D1%96%D1%8F%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%BB%D1%83%20%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%97.pdf>
5. Місія, функції та стратегія | Міністерство освіти і науки України - <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/pro-ministerstvo/misiya-ta-funkciyi>
6. Натаем Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Натаем // Мировая экономика и международные отношения. 2003. № 4. С. 77–86.
7. Раков С. Потенціал оцінювання компетентнісних показників якості роботи учителя на основі технологій соціальної мережі шкіл // _Науково-

- практичний журнал «Освітня аналітика України». 2018. № 3. С. 44 – 55. – http://science.iea.gov.ua/wp-content/uploads/2018/12/63_70_Rakov.pdf
8. Освіторія Хаб. - <https://hub.osvitoria.org/>
9. Освітній хаб міста Києва. - <https://eduhub.in.ua/>
10. Сидоренко Е.Ю., Денисенко А.В. Образовательные хабы и коворкинги – новое веяние в архитектуре. <https://scienceforum.ru/2017/article/2017031160>
11. Соціальний конструктивізм. - https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%B7%D0%BC
12. Третье место. - https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%8C%D0%B5_%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE
13. Управління розвитком організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів: наук.-метод. посіб. / за ред. <http://problemps.kpnu.edu.ua/en/> Проблеми сучасної психології. 2018. Випуск 41 / Л. М. Карамушки, А. М. Шевченко. Біла Церква : КОПОПК, 2014. 140 с.
14. Фукуяма Френсіс. Соціальний капітал / Френсіс Фукуяма // Незалежний культурологічний часопис «І». - <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/53-zmist.htm>
15. Шкільне підприємництво: як запустити бізнес до 18-ти років. - <https://nus.org.ua/view/shkilne-pidpryyemnytstvo-yak-zapustyty-biznes-do-18-ty-rokiv/>
16. Юрченко Олена. Куда приводят мечты учителей: Как создать открытый для всех новейший англоязычный хаб. - <https://osvitoria.media/ru/experience/kudy-pryvodyat-mriyi-vchyteliv-yak-stvoryty-vidkrytyj-dlya-vsikh-novitnij-anglomovnyj-hab-2/>
17. A Conceptual and Measurement Model of Student-Teacher Classroom Social Capital: An Exploration of Relationships by Trahan, MayBelle N., D.Ed., University of Louisiana at Lafayette, 2013, 307 p.

18. Coleman J. *Foundation of Social Theory* / J. Coleman. – Cambridge, Massachusetts, L. : Harvard University Press, 1990. 993 p.
19. Hanifan L. J. The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 67 (1916). P. 130–138.
20. Hattie John (2008). *Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement*. NY: Routledge. p. 392.
21. Oldenburg, Ray (2000). *Celebrating the Third Place: Inspiring Stories about the «Great Good Places» at the Heart of Our Communities*. New York: Marlowe & Company.
22. Sedgwick H. (1930) *The Art of Happiness*, New York: Bobbs-Merrill, Chapter 17.
23. *Social Capital and High School Graduation Rates* by Wenk, John, Ph.D. City University of New York. 2011: 201 p.
24. *Teacher Social Capital: The Development of a Conceptual Model and Measurement Framework with Application to Educational Leadership and Teacher Efficacy* by Minckler, Cheri Hoff, Ed.D., University of Louisiana at Lafayette, 2011, 475 p.